

З ДИПЛОМАТИЧНОГО ЛИСТУВАННЯ УРЯДУ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА (ДРУГА ПОЛОВИНА XVI — ПОЧАТОК XVIII СТОЛІТЬ)

Вивчення історії Кримського ханства після трагічного травня 1944 р. (часу примусової депортації татар з Криму) аж до останніх років¹ було неможливим у радянській історіографії через фактичні заборони з боку компартійних ідеологів. Тому й донині здобутки у дослідженні цієї проблематики дуже незначні. Є й інші причини такого стану: слаборозвиненість тюркології, деформація джерельної бази дослідження історії Кримського ханства, викликана насамперед знищенням російськими загарбниками архіву ханства у 1736 р., архіву Української держави — Гетьманщини у 1709 р. Ті джерела кримськотатарського походження, які збереглися, нині розпорошені по різних архівних установах Москви, Стамбула, Варшави та інших зарубіжних столиць; часто вони ще не описані, на користування ними й досі здебільшого накладаються обмеження. Але настав час, щоб, попри усі переешкоди у незалежній Україні, до складу якої входить Крим, розгорнулись систематичні й довготривалі кверенди, широка публікація знайдених в архівах джерел, глибокі дослідження історії Кримського ханства. Першочерговим завданням має бути публікація Кримського дипломатарію — повного зібрання офіційних документів, писаних найвищими представниками уряду Кримського ханства, тобто ханом, візирем, калгою-султаном, нурадин-султаном або канцеляристами від імени цих осіб. Нами вже робилися певні кроки у цьому напрямку², а дана публікація, йдучи в руслі попередніх, охоплює, однак, ширший хронологічний діапазон (1571—1713) і присвячена виданню документів переважно другої половини XVII ст. Далі наводяться

¹ Першим після довгої перерви ґрунтовним науковим дослідженням з цієї проблематики стала монографія Г. Санина. Див.: Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века.— Москва, 1987.

² Див.: Мыцык Ю. А. О публикации дипломатария Крымского ханства // Исследования по археологии и источниковедению отечественной истории XVI—XX вв.— Днепропетровск, 1990.— С. 41—50; його ж. Нововиявлений лист Мухамед-Гірея IV до Богдана Хмельницького // Архіви України.— 1989.— № 5.— С. 71—74; його ж. Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни українського народу // Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV—XVIII вв.— Запорожье, 1992.— С. 42—49; його ж. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов.— Днепропетровск, 1988.

повністю та в регестах або витягах (в тому числі скорочених) 35 писемних джерел, що висвітлюють історію Кримського ханства, причому майже всі вони мають кримськотатарське походження.

Переважає більшість документів — а це листи — була виявлена у „татарському відділі“ фонду „Коронного Архіву“ (далі — АК) Головного архіву давніх актів у Варшаві (далі — AGAD w Warszawie). Детальна характеристика „татарського відділу“ дана у доповіді „Татарський відділ“ АК AGAD w Warszawie як джерело до історії Кримського ханату і України“, виголошеній на міжнародній конференції „Україна і Османська імперія XV—XVIII ст.“ (К., 1991, вересень), яка опублікована у 2001 р.

Фонд АК є відповідником найвідоміших фондів Посольського приказу Російського державного архіву давніх актів у Москві (далі — РГАДА в Москве), а „татарський відділ“ АК — „кримських справ“ (ф. 123) того ж архіву. У „татарському відділі“ нараховується нині 736 справ, у яких містяться 775 документів переважно дипломатичного листування уряду Кримського ханства, адресованого представникам уряду Речі Посполитої. За століттями ці матеріали поділяються таким чином: XVI ст. — 172 документи, XVII ст. — 495, у тому числі понад 200 припадає на 1660—1665 рр., XVIII ст. — 66 документів. Досі це багатюще зібрання практично не використовувалося дослідниками і не публікувалося у межах колишнього СРСР.

У публікації наводяться також тексти листів, виявлених у „козацькому відділі“ АК AGAD w Warszawie, у фонді „Архіву Замоїських“ AGAD w Warszawie, у фондах „Відносини Росії з Угорщиною“ (ф. 40) та „Відносини Росії з Туреччиною“ (ф. 89) РГАДА в Москві.

Усі опубліковані далі джерела за видово-дипломатичною ознакою належать до листів і є частиною великого комплексу дипломатичного листування уряду Кримського ханства. Ці пам'ятки були створені з волі кримських ханів Девлет-Гірея I (хан у 1551—1577 рр.), Джанібек-Гірея (хан у 1610—1623, 1627—1635 рр.), Іслам-Гірея III (хан у 1644—1654 рр.), Мухамед-Гірея IV (хан у 1641—1644, 1654—1666 рр.), Адиль-Гірея „Чабана“ (хан у 1666—1671 рр.), Мурад-Гірея (хан у 1678—1684 рр.), Девлет-Гірея II (хан у 1699—1702, 1708—1713 рр.), а також доволі відомих політичних діячів, членів уряду Кримського ханства, як-от: калги-султана Шахін-Гірея (Шах-Гірея), великого візира Сефер Казі-аги та інших. Їх адресатами є переважно гетьмани України Б. Хмельницький, І. Виговський, Ю. Хмельницький, П. Тетеря, П. Дорошенко та гетьмани Війська Запорізького. У нашій статті надруковані всі листи „татарського відділу“ АК AGAD w Warszawie, адресовані правителям Української держави. Це зроблено саме з урахуванням українознавчого профілю „Записок НТШ“, а також через нерозробленість проблеми українсько-кримських політичних взаємовідносин у XV—XVIII ст. Адресатами інших листів виступають представники вищої влади Речі Посполитої: королі Сигізмунд-Август (король у 1548—1572 рр.), Ян Казимир (король у 1648—1668 рр.); коронні канцлери Миколай Празмовський, Ян Лещинський та інші.

Майже усі листи писані польською мовою, яка, до речі, була такою ж широкою мовою у канцелярії Кримського ханства, як і турецька (принаймні якщо йдеться про дипломатичне листування з Річчю Посполитою). Виняток тут становить лист Девлет-Гірея I, писаний українською канцелярською мовою, що ще раз засвідчує високий престиж

української мови в ті часи. Формуляр послань правителів Кримського ханства має деякі риси, що збігаються з особливостями аналогічних документів Османської імперії. Так, вони часто не мають дати, не завжди зберігають ім'я адресата. А враховуючи часту ротацію гетьманів чи кошових отаманів у Війську Запорізькому, важко визначити, кому ж саме адресовані послання. На відміну від інскрипції кримських послань королям Речі Посполитої, інскрипція послань, звернених до українських гетьманів, лаконічна, позбавлена громіздкого славослів'я. Цим мала підкреслюватися, на думку правителів Криму, та різниця, яка існувала в їхніх очах між „помазаниками Божими“ та недавніми керівниками народних повстань. Крім того, у копіях листів гучні титули монархів Речі Посполитої нерідко пропущалися.

Зміст наведених нами документів дає змогу краще уявити стан українсько-кримсько-польських дипломатичних відносин у XVI—XVIII ст., насамперед у 50—60-х рр. XVII ст. Кожен із листів містить важливі дані, що кидають світло на ширший спектр історії України та Кримського ханства XVI—XVII ст. Так, лист Девлет-Гірея I, хана, який брав і палив Москву, був писаний із „Самари“ — теперішнього міста Новомосковська, що за 29 км від Дніпропетровська. Сучасні „батьки міста“ пов'язують виникнення Самари з діями російських стрільців під час Кримських походів, точніше, між першим і другим походами (1688). Але, згідно з усними переказами запорожців, Самара — центр найбагатшої паланки (області) Війська Запорізького — була заснована раніше. Її закріпив за Військом Запорізьким ще король Стефан Баторій під час реформи козацтва у 1577—1578 рр. Лист Девлет-Гірея I якраз стверджує факт існування міста хоч би у 1577 р. Точніше датувати листа важко. На оригіналі стоїть позначка „1562 р.“, зроблена згодом архівістами. Однак, на наш погляд, вірогідніше датувати цей лист роком походу хана на Москву, оскільки про підготовку до нього якраз згадується у тексті документів.

Наступні два листи (№ 2—3) стосуються обставин запеклої боротьби за кримський трон, яка розгорнулася у 20-х рр. XVII ст. між ханом Мухамед-Гіреєм III (правив у 1610, 1623—1627 рр.) та його братом, знаменитим калгою-султаном (головнокомандувачем) Шахін-Гіреєм, з одного боку, та ханом Джанібек-Гіреєм і білгородським мурзою Кантемиром — з другого. Саме в ході цієї боротьби було укладено з ініціативи Шахін-Гірея та гетьмана Війська Запорізького Михайла Дорошенка українсько-кримський військовий союз, який справді існував (згадки про попередні українсько-кримські союзи досить туманні і потребують додаткового дослідження). Ідею цього союзу палко підтримував видатний полководець Речі Посполитої, який відзначився у боротьбі проти турецько-татарсько-ногайської агресії, брацлавський хорунжий Стефан Хмелецький (помер у 1630 р.). Перипетії політичної боротьби у Криму 20-х рр. XVII ст., політичні біографії Шахін-Гірея, Стефана Хмелецького та інших діячів були свого часу добре висвітлені польським орієнталістом Б. Барановським³, але цих двох документів він не використав. А саме лист Джанібек-Гірея виразно свідчить, що навіть вороги запорізького козацтва прагнули залучити його на свій бік, віддаючи належне

³ Baranowski B. Polska a Tatarszczyzna w latach 1624—1629.—Łódź, 1948.

мілітарному потенціалові запорожців. Лист Шахін-Гірея дає змогу точно визначити дату й відправний пункт спільного із запорожцями на чолі з Григорієм Чорним походу 1628 р. на Крим. Виступ військ з Микитиною Рогу (нині місто Нікополь Дніпропетровської області) підтверджує стратегічну роль цього населеного пункту, у якому згодом (1638—1652) розташувалася Запорізька Січ (Микитинська)⁴.

Лист № 4, адресований ханом Іслам-Гіреем III Богданові Хмельницькому 1650 р., уже публікувався, але тільки у російському перекладі середини XVII ст. з польського списку⁵. Тут пропонується текст польського списку, який є ближчим до оригіналу і має деякі важливі відмінності. Так, вказано, що калга-султан виступив у похід Азовським шляхом, тоді як у надрукованому тексті перекладу неправильно вказано „Чорним шляхом“. Крім того, обидва варіанти мають неточну дату написання. Судячи зі змісту листа, він був написаний Іслам-Гіреем у першій половині травня 1650 р. Цей лист вартий нової, точнішої публікації хоч би з огляду на маловивченість історії походу українського війська під командуванням Тимоща Хмельницького та Демка Лисовця на Північний Кавказ проти черкесів. Збереглося також три листи Б. Хмельницького, у яких прямо йдеться про підготовку до цього походу⁶, але від Іслам-Гірея III до гетьмана щодо походу відомий поки що тільки цей лист. У додатку пропонуються ще два листи, адресовані Б. Хмельницькому та І. Виговському, авторами яких є, очевидно, силістрійський паша Сялуци, представник уряду Туреччини.

Окрему групу становлять так звані проїжджі листи, в яких містилося прохання кримського уряду до правителів Речі Посполитої про безперешкодний пропуск їхніх послів у треті країни. Варто зазначити, що й нині частина науковців недооцінюють достатньо високого як на той час рівня соціально-економічного, політичного й культурного розвитку Кримського ханства, свідомо чи несвідомо плутають власне кримських татар з дійсно відсталими ногайськими ордами, які були у васальській залежності від кримського хана й нерідко виступали проти нього. Дипломатичне листування уряду Кримського ханства, у тому числі й проїжджі листи, серйозно підважує ці упереджені погляди. У числі авторів дипломатичної кореспонденції є навіть дружини та дочки кримських ханів. Наведені документи, зокрема проїжджі листи посла до Данії і Швеції, Священної Римської імперії, вказують на доволі широку географію дипломатичних контактів Кримського ханства. Це підтверджує німецька хроніка XVII ст. „Театр Європи“, що засвідчила два посольства кримського хана до Швеції і одне — до Священної Римської імперії тільки у 50-х рр. XVII ст. Дослідниця М. Іванич з Сегеду (Угорщина) встановила 32 посольства Кримського ханства до Священної Римської імперії у 1598—1682 рр.⁷ Певною мірою доповнює дані про

⁴ Нами було виявлено ще кілька листів Шахін-Гірея, зокрема, три його листи до короля Сигізмунда III за 1628 р. (Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, oddz. rękopisów, N 209 II, ark. 339—339 odw.).

⁵ Восоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т.— Москва, 1954.— Т. 2.— № 150.

⁶ Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657 рр.— К., 1961.— № 97, 100, 104.

⁷ Див.: Ivanics M. Diplomatische Beziehungen zwischen Bachtshissarai und dem Wiener Hof (1598—1682) (Відбиток резюме доповіді, виголошеної на конференції „Україна і Османська імперія XV—XVIII ст.“, Київ, 1991).

більший, ніж звичайно здається, вплив Кримського ханства на політичне життя Європи лист Суїн Казі-мурзи. Він пише про дії війська свого батька, дефтердара Кримського ханства, Субхан Казі-аги у Пруссії. Тут варто згадати турецького мандрівника-мемуариста Евлію Челебі⁸, котрий писав про дії кримських військ на південних берегах Балтики і навіть Північного моря, коли вони доходили нібито аж до Голландії. Хоч Е. Челебі змістив хронологію (він датує ці події 1663 р.), додав ряд фантастичних подробиць, однак в основі його інформації лежать реальні факти походів кримських військ на береги Балтики в роки „потопу“ Речі Посполитої (1655—1657). Цей же лист безпосередньо свідчить, що його автор Суїн Казі-мурза був сином Субхан Казі-аги. Деякі уточнення генеалогії кримських дигнітаріїв подають і інші листи даної публікації. Так, підтверджується здогадка того ж Е. Челебі⁹, що Іслам-ага, візир хана Адиль-Гірея Чабана, був сином знаменитого візира Сефер Казі-аги, який служив ханам Іслам-Гіреві III та Мухамед-Гіреві IV. Подається й звістка про те, що сам Адиль-Гірей був нібито братом Шахін-Гірея.

Унікальні дані містить колективний лист католицького духовенства Криму, писаний, очевидно, до якоїсь високопоставленої духовної особи у Речі Посполитій, найвірогідніше — до коронного канцлера М. Празьмовського, котрий був навіть примасом Польщі. Тут наводяться незаперечні докази існування католицького єпископату в Кримському ханстві у середині і другій половині XVII ст., названо імена чотирьох католицьких біскупів, що послідовно змінювали один одного (Мацей М'ястківський, який походив, очевидно, з відомого роду подільської шляхти, Раймунд Хажевський, Вінцентій Пінкельман, доктор богослов'я Фелікс Мондейд). Цей же лист засвідчує не тільки польські, німецькі, вірменські, а й українські сліди в Криму, зокрема, якщо йдеться про уніата Лукаша Токаревського (Токажевського), про місіонерську діяльність католицьких орденів у Криму, їхній зв'язок з римською курією тощо. До речі, у виявленому документі-реляції польського посла до Криму (1713, січень) теж висвітлюється діяльність місіонерів у Криму, і вже не тільки католицьких, але й православних: „На четвертий пункт, щодо отців місіонерів латинських і грецьких, [то] цих рекомендував згідно з Карловицьким трактатом. Обіцяв хан й[ого] м[илість] всіляку для них безпеку [...]“¹⁰.

Через брак місця, а також через те, що деякі важливі документи не вдалося свого часу скопіювати у повному обсязі, у даній праці низка листів подається у формі регестів і витягів. Останні містять подробиці опису Конопоської битви 1658 р., дані про напади ординців у 60-х рр. XVII ст. на Правобережну Україну та інші. Зокрема, наведено витяг з одного документа (усього їх понад 10), що свідчить про важливу роль І. Сірка у антипольському повстанні на Правобережній Україні у 1663 р.

Оскільки зібрані документи є різного походження, писані різними мовами, то це змусило використувати різні правила видання

⁸ Księga podróży Ewliji Czelebiego.— Warszawa, 1969.— S. 193—208.

⁹ Там само.— S. 352.

¹⁰ AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 560.

документів. Публікацію листа № 1, писаного українською мовою, і № 5—6, перекладених і писаних тогочасною російською мовою, здійснено кириличним шрифтом. Відповідно зберігаються літера „омега“, твердий знак; титли не розкриваються; виділено у тексті виносні літери. Найскладніші проблеми постали при публікації польською мовою текстів. Ураховуючи брак в Україні апробованих правил, користуємося інструкціями польських істориків та архівістів, а також досвідом українських археографів, що застосовувався свого часу І. Крип'якевичем та І. Бутичем при виданні корпусу документів Б. Хмельницького¹¹. При публікації листів розшифровано загальноновживані у XVII ст. та різні скорочення. У Додатку 2 подані переклади українською мовою регестів і скорочених витягів.

Юрій МИЦІК

ДОДАТОК 1

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1571 [?]. Самара.— Лист кримського хана Девлет-Гірея I до короля Речі Посполитої Сигізмунда-Августа про відправлення королівського посла Ф. Скуміна та підготовку походу на Москву

Великое шрды воного цра Да^бле^т Киреа слово то е^{ст}:

Жикгимо^ттү Авгү^{ст}[ү]¹, братү ншо^му, королю по^аскому, по^ало^н и бра^тскаа при^ань. При то^а, ако есмо с товою, братомъ нши^а, бра^тскію при^ань тве^рдо де^ржати приса^гү есмо вчни^а, на неприатела бшого и нашого того моско^вского², самъ головою и ³ сыномъ свои^а Мла^гме^т Кгере^а, ка^агою, и з ы^ншими сы^нми свои^а, и ³ карачи, и ³ ұлани, и ³ мұ^рзы, и со^вснмъ во^аско^а свои^а велики^а того неприатела бшаго и ншо^г землю его воевати поеха^а есми. И ты, бра^т на^ш, вземши Бога на помо^ч, потому^ж * на то^г неприатела з во^аско^а свои^а еха^а, а и³ намовы анх^х люде^а а^жвы есте миру и³ ни^а не при^амова^а; а если при^амете, тогда присага на ва^с, брате мое^а, лажет. То^т неприател^а, вүдүчи про^сты, ко^аки^с се^а твон^х забра^а, а^к তবে, бра^тү мое^му, та^а те^ж и мне таковыи его злости и мсти^ти надобе на^а, ако * то^т неприател^а на^ш моско^вски^а при^ала^а до мене го^аца своего, вбецүючи мне за чотыри и за пе^т годо^в ұпоми^нки во^авоа, што ты, бра^т на^ш, кү на^а посылае^ш, ижебы з вами, брато^а мон^а, миру не при^амова^а. И я, вүдүчи во^але доко^ча^а и присаги з вами, брато^а свои^а крепко де^ржү и то^г го^аца моско^вского заде^ржати казал, ако^ж и послу^бшомү есть а^бно, ако^ж великого по^ала бшого, пана Скумина, ничого не мешка, со^вси^а добри^а до ва^с ш^тправи^а и ты, бра^т на^ш, посла

¹¹ Документи Богдана Хмельницького...

їшо", нічого не заде^рживаючи, н^з ска^рво^а и поми^ко^а при^шлюю осе^н до на^с о^тправн^а. Да^ст ли Бо^г за тые^я ўпомн^и, н^ишиє кони покупи^вши, проти^вку зми того непри^{ят}еля землю воева^ти самъ або сына своего Ма^гме^т Кгерем, ка^кг^у, з велики^а во^ско^а, Бога на помо^г вземши, пошлю. А такъ а, бра^т ва^ш, здоро^вя їшо навежаючи и свое те^ж поведаючи, доброго слугу свое^г посло^а учини^вши, Коша^н-вн^а, посла^а, а великого посла їшаго н^з ска^рво^а, нічого // не мешкає, до на^с о^тправн^а.

А тепе^р которые сукна до на^с при^сла^а, ве^сми лихні и гнилыі присла^аи; ше^ст тиса^ч золоты^х свои^х кйзе^м и му^рзамъ ро^зда^а. А естли еще таковыі лихні сукна пришлете, лепе^н и^х намъ не присыланті, во ми сн види^т, н^ж ты, бра^т на^ш, ш^то^а не ведає^ш.

Писа^н н^з Гама^{ра}.

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 585. Ориґінал, засвідчений ханською печаткою.

№ 2

1627 [?]. Гезлеве (Євпаторія).— Лист кримського хана Джанібек-Гірея до гетьмана Війська Запорізького з проханням надати військову допомогу

Mnie wielce łaskawemu panu chetmanowi³, przyjacielowi memu i wszystkim przyjacielom moim, tak starszym, jak i młodym, złużby nasze czarskie zalecam do łaski w[aszej] m[ości] Wojska Zaporowskiego.

Pisaliśmy pisanie nasze do w[aszej] m[ości] chetmańskiej łaski przez tłumacza waszego Semena słowami naszymi przyjacielskimy i prawdziwymi. Tedy teraz raczyłeś w[aszej] m[ości] oznajmicz mnie przez tłumacza waszego, że wojska wszystkiego nie masz doma. Tedy teraz poczuliśmy, że wszystko wojsko w[aszej] m[ości] doma jest. Tedy też raczyłeś w[aszej] m[ości] pisacz do mnie, żebym ja do w[aszej] m[ości] puścił ludzi dwoch lub trzech znacznych do w[aszej] m[ości]. Posyłamy teraz do waszej chetmańskiej miłości i do wszystkiego Wojska Zaporowskiego z tym tłumaczem w[aszej] m[ości] Semenem, przystoło mego wiernego, a drugiego — Mustafe-age, którzy są moimi wiel[r]nymi sługami i którymem się ja zwierzył słów tych, które z wami, przyjacielami swoimi, chcę trzymać na długie czasy. Widzi Bóg, że życze sobie z waszmościami wespół, także też pospołu із królem polskim, przyjacielem moim, na długie czasy życze sobie; tedy teraz tych ludzi do w[aszej] m[ości] posyłamy strony tych zamysłów naszych, żeby postanowili z w[aszej] m[ości] i wszystkim Wojskiem Zaporowskim. Czy ludzie, których ja posyłam do w[aszej] m[ości] są równi z głową moja, ci już postanowia z w[aszej] m[ości]; widzi Bóg, że życze sobie na czasy długie żyć w zgodzie z w[aszą] m[ością]. Tedy teraz na kogokolwiek potrzeba będzie ludu, proszę w[aszej] m[ości] przyjaciół moich, żeby biło gotowe; co proszę nie racz w[aszej] m[ości] politowacz prace swojej. A ja powinien będę nagrodzić w[aszą] m[ości] we dwoj naszo; tedy, kiedy się w[asza] m[ości] podejmiesz z wojskiem swoim na posługę moje, obiecuję w[aszej] m[ości] chetmańskiej m[ości] we dwoj nassob nagrodzi za posługę [?] w[aszej] m[ości] i o cokolwiek będziecie mnie żędacz, tedy obiecuje się stawić w słowie moim czarskim. Tedy teraz prosze barzo w[aszej] m[ości], żeby przez tych posłańców moich, które posyłam do w[aszej] m[ości], żeby była pewna wiadomość lub o małe, lub o wielki wojsko będę prosił, żeby w[asza] m[ości] nie pożałowali na posługę moje, lub

4 tysięcy lub też 5 na posługę moje, żeby było gotowe po dwoj koń i z armatą swoją. Tedy prosze barzo w[aszej] m[ości], że było gotowe przynamni 4 tysięcy wojska w[aszej] m[ości] Zaporowskiego, nam wojna nadaleko. Kiedy wynidziem ku Perekopowi, w ten czas damy znać w[aszej] m[ości], przyjacielom moim, gdzie się kolwiek powrócimy z wojskiem naszym. Raczyli się też w[aszej] m[ości] pisać strony posła polskiego. Tedy ten pospołu z nami wychodzi, gdziekolwiek w[asza] m[ości] zechęci, tam mu odprawę damy. W tym też wim, że w[aszej] m[ości] ludzi [?] byli na posługach czarów przeszłych i też niedawno byliście na posługach Sangierej sołtana. Tedy jakąście mieli nagrodę od sołtana Sangiereja, a ja we dwoj na naszob podejmnie się nagrodzić w[asza] m[ości], gdyż on bywszy sołtanem, a ja jestezmem chanem krymskim. Tedy obiecuje się stawić w słowie moim czarskim, jako w[aszej] m[ości], tak i królu jego m[ości], przyjacielowi memu. Z tym w[aszej] m[ości] Panu Bogu wszystkim pospołu z wojskiem w[aszej] m[ości] oddaje.

W[aszej] m[ości] wszego dobra zyczlimy przyjaciel czar krymski, nochajski, czerkieski, przekopski i wszystkich ord krymskich i tatarskich.

Dan w Kozłowie mieście.

Dziambek Kierij chan krymski i czar państw[?] wszystkich.

[Адреса]: „Мnie wielce łaskawemu p[anu] chetmanowi i wszystkim atamanom i asawołom, tak starszemu, jak i młodemu, łaski swe przyjacielskie i braterskie oddaje do łaski w[aszej] m[ości] przyjacielom i bratom moim. Dan w Kozłowie“.

[Помітка іншою рукою]: „Do kozaków od Dzanibeg Giereja hana, co się zaciągał z sobą, po polski pisany“.

AGAD w Warszawie, AK, oddz. kozacki, N 1. Ориґінал, засвідчений печаткою хана.

№ 3

1628, 8 листопада. Микитин Різ (Нікополь).— Лист калги-султана Шахін-Гірея до брацлавського хорунжого Стефана Хмелецького з повідомленням про виступ у похід на Крим

Datt[o] w Mikitinu Rohu

Szehingirej sołtan gałga ord krymskich, perekopskich i wszystkiej Nohaj, wielmożnemu panu Stephanowi Chmieleckiemu, chorążemu braclawskiemu, memu m[ości]wemu panu i wielkiemu przyjacielowi przy dobrym zdrowiu szczęśliwego powodzenia i wszelakich pociesznych zamysłów uprzejmie życząc przyjaźni i powolności moje braterskie offiarując.

Bóg, [?] jako jest dziwny w sprawach swoich, tak do dziwnego końca przeciwne i łaskawe szczęście ludzkie kieruje, nie rozum to ludzki, który na przyszłe sprawy nie pojęty, ale opatrzność Boża sprawiła, iż wiernie po te wszystkie czasy całe zawsze życzliwość jeo kr[ólewskiej] m[ości], panu memu m[ości]wemu, zdawna offirowaną mieć chciał. A jakom teo podziwiał, abym najmniejszy zadatkiem panowania meo w Krymie majednatu jeo kr[ólewska] m[ości] na się nie uraził i każdeo człeka na różnych miejscach wojennych [?] z państw jeo kr[ólewskiej] m[ości] zachowaneo sobie miał. Tak w terażniejszym razie przypadku meo sowita y m[ości]wej łaski i obrony jeo kr[ólewskiej]

m[o]ści, pana meo m[o]ściwego, doznawam i jako mie Bóg za szczęśliwym j[ego] kr[ó]lewskiej m[o]ści panowaniem i pomocą przez Wojsko Zaporozkie na stolicy mej osadzi na wszelaką potrzebę jeo kr[ó]lewskiej m[o]ści nie tylko wojsko swoje posyłać, ale i same o siebie powolneo i wiernie zyczliweo majestatowi jeo kr[ó]lewskiej m[o]ści Rzeczyp[ospoli]tej oddaje; co wszystko izem przez przyczyne i staranie w[ielmożności] t[wojej] otrzymał, wielu dziękuje, to też obiecując iż za wszelakie chęci i łaski wielkie w[ielmożności] t[wojej] mnie oświadczone wszelakimi sposobami, zawdzięczyć się staram i przyjazni, tak znacznej, z pamięci swej nie wypuścić, któraś przez posła sweo dojsć skutecznie w[ielmożność] t[woja] mnie pokazał, któreo w tych sprawach pilność jest w[ielmożności] t[wojej] ode mnie zalosna [?], za łaskawą i prętką odprawę posła naszego Owrazy murzy i teo, od hospodara wołoskiego wracającego, podziękowawszy tąz powolnością i chęcią nagradzać obowiązany zostaje. Po wiadomości n[aszej] w[ielmożności] t[wojej] to odnosze, iżem się wespołen z chanem jeo m[o]ścią a z Wojskiem Zaporozkim ruszył, Bogu ufając, iż nam przeciwko duszmanowi naszemu dopomoże, a jesli przyjdzie Cantemirowi uchodzić, tam sie onemu pod Biłogrodem oprzeć i tam o komu [?] więcej czego nie myśli, to jednak wiem, iż nie z potęgą, jeśli na z woli Bożej całej wydzie. Mam teraz wiadomości od tych, którzy do mnie przychodzą, iż ci wszyscy duszmani są w wielkiej trowodze, a co największa, pomocy niskąd mieć nie mogą.

Zawziętej za tym przyjaźni i braterskiej łasce powolności moje zalecam.

Datt u Mikitina Rohu za porohami, ruszając się z koczowiska, d[nia] 8 Novembr. 1628.

Wiel[możności] Twej zyczliwy i powolny przyjaciel Szahingirej, sołtan gağa ord krym[skich] perekop[skich] i wszyst[kich] Nohaj.

[Адреса]: „Wielmożnemu panu jego m[o]ści Stephanowi Chmiełeckiemu, chorążemu bractawskiemu regimentarzewi wojsk jego kr[ó]lewskiej m[o]ści ukraińnych, przyjacielowi wielce łaskawemu, panu mnie m[o]ściwemu“.

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 461. Оригінал, засвідчений особистою печаткою султана.

№ 4

1650, 29 травня. Бахчисарай [?].— Лист кримського хана Іслам-Гірея III до гетьмана України Богдана Хмельницького з проханням надати допомогу для походу на Північний Кавказ на черкесів

M[o]śc[iwy] panie hetmanie zaporozki a przyjacielu miły!

Zalecam służby moje w łasce w[aszej] m[ości]; że pierwej chcieliśmy przysjść na dońców i prosiliśmy was o wojsko wasze. Wola Boża, żeście nie przysłali i my się nie ruszaliśmy wojska naszego. Teraz do Czerkies mamy swoje potrzeby, trzeba nam z pięć tysięcy kozaków. Za czym prosze barzo w[aszej] m[ości] te pięć tysięcy kozaków, a jesliby nie mogło być, przynamniej cztery, aby było że wszystkim rysztunkiem z wamy winnym, a to, żeby się ruszyli na szcerdzie [?] samym; a skoro przyjdzie się wojsko z namie stnikiem waszym na butkale, aby nam zaraz dano znać. A my też za tą

wiadomością swoje wojsko wyprawemy, tylko, aby od czterech tysięcy mniej nie było[z], tą garścią wojska nie będzie nic wojska* waszego prosząc na te posługę moje skwpie [?] się spokój najlepiej wsze [...]** Kiedy wam była potrzeba wojska naszego, nie tylko konno, ale i piesze, dniem i nocą dawaliśmy wam pomocy i za łaską Bożą słusznie. A za prośby pomocą naszą uczyniwszy, też teraz na naszej usługę z także ochotą przybywajcie, proszę powtorze, racz przysłać na tę potrzebę naszą tę garść wojska swego; gdy za tym wojskiem waszy[m] i naszego posyłam, brata swego, sołtana gałge. Który Ozowskim szlakiem pojedzie aż do samych Czerkies. Temu, którego starszym twego wojska poszlesz, racz mu rozkazać, gdy przyjdzie ku Donu, aby posłał kozaków swych [do] duńskich, jeśli się jednocie i pobratać z nami, aby tam przysłali do brata mego, sołtana gałge, starszych swych, którzy tam, żeby mówili z nim, jeśli się chcą bratać zawziąć z nami i z wami; my też przyjaźni za przysięgą gotowiśmy oświadczyć. Przy tym łaske w[aszej] m[łości] oddawam się, zostawam w[aszej] m[łości] życzliwy Islam Gierej han, car krymski.

Z Bahłaj, d[nia] 29 Maj 1650.

AGAD w Warszawie, Archiwum Zamojskich, N 3036, s. 421. Копія польського мовою.

№ 5

1654 [?].— Лист силістрійського паші Сізуша [?] до Івана Виговського [?] із запевненням у приязні

Друже мон любителнон!

З год тому от полского корола мне, другу вашему, приходили неколкожды люди з грамотами, чтоб блгодасному великому гдрю ншему жадають послов своих слать. К блгодатному великому гдрю ншему от мирных и от немирных стран хто приходит с поклоном и им отказу не бывает, а хто не придет и те званы не бывають. А вы хотите, пришлете, хотите — не пришлете, так им сказывано; да прежи же сего как шли они на вас воиную и блгодаснон црв и вы, друг наш, их сами стретили и жадане свое получили и посла того благосчастному порогу отраднали посла своего и с тою вестью опат прислали к нам. А мы ему ответ учинили по прежнему, надобно и вы пришлети, а благосчастнон великин гдрь нш ни от кого послы к себе не просит; и неколко спустя тог[о] времени пришол посол их и зашел к нам, а идет [к] благосчастному великому гдрю ншему з жадовою на црво величество и вас, друга нашего, и увидав, мы ему про то заказали, чтоб он на црво величество и на вас, друга ншого, жалову не чинил, да сверх того, наперед его, писали мы ближнем людем, друзьам своим: как учнет полскон посол на црва величества и на казачья гетмана жаловат, и тому бы не верить. И те ближние люди писали ко мне вскоре ж, что в таких делах ево речам поверат и а вам, другу всачески, о бывших делах радею незабвенно, а которые будут люди учнут говорить вам на ссору и вам бы их речем не верить и быть вы с нами в дружбе и о тамошних странах весть да к нам писать, а мы про ваше раденье будем писать благосчастному великому гдрю своему. А какова нше дружба и радене, про то вам самим ведамо, а вам бы, другу ншему, всегда к нам

* Слово „wojska“ закреслене.

** Тут втрачено невеликий фрагмент тексту.

О СВОЕМ ЗДОРОВЬЕ С СВОИМИ ЛЮДМИ ПИСАТИ И О ТАМОШНЫХ ДЕЛАХ НАС БЕЗВЕСТНО НЕ УЧИНИТ.

Тогочасний переклад російською мовою. Текстові передую заголовок, зроблений перекладачем: „Перевод с турецкого письма, а там, к кому пишет, того в письме не объявилось“.

РГАДА в Москве, ф. 40, оп. 1, 1654 г., № 1, л. 14.

№ 6

1657.— Лист силістрійського паши Сіязуша до Богдана Хмельницького з проханням дати віру в усьому послові Шайн-азі і з запевненнями у приязні

Избранному в велможех в Їсусове законе, великому в Моисеее законе, чесному началнику Назарееме, верному и любителному другу ншему, гетману, поклан.

Соверши Бг дело ваше добром, потом дружелюбное наше слово. Нне мы в добром здоровье; спрашиваем вашего, друга нашего, здоровья: Здорово ли живете? Что в всегда вас в радости бит, любителнон друг наш. По твоеи дружбе и любви с вашей стороны отдали вести. Долгое время миновало, а вы к нам не писали, что у вас делаецца. А что вашен дружбе с татары ссора учинилас, и про то мы слышали, толко от вас, друга нашего, весть к нам не бывала. Какими меры то учинилос, про то мы не ведаем, дожидалис всегда от вас вести, а про то вам самим ведомо, что мы с вами свыше прежнего желаючи дружбу, которые ваши присылники з грамоты вашими у нас бывали и мы о всем с ними говаривали дружбу вам чинили по вашему желанию. И про то нам ведомо, что вы, друг наш, дружбу желал и дружбе вашен иноко мы не чаем, толко прежнему везиру, суди Бг, желанье ваше не совершал, а мы, друг ваш, ожидали времени и ныне Бжнею млстнию влгочаснои великин гсдр нш пожаловал внов везирем и он, брат нш, пашино величество, во всем нас в ваших делех послушает, аж даст Бг при ево времени всякое ваше дело будет совершенно по вашему желанию по прежним вашим присылкам желане ваше, чаем, исполнено будет, о том пишем и послали к вам старого нашего [...] и верног Шайн-агу с сею любителною грамотою и речь ему говорить приказано. И вам бы словам его верить и что вше желание будет, нне мы то на себя перенимаем, исполнено будет, тому в верить и вам бы прислать к нам лутчегго знающегго члбка с посланным нашим агою вскоре вместе. Мы, выслушав ваше желание, отпустим влгочасному порогу, любителнон наш друг, нне вашему делу время совершену быть, тому не сумневантес, что вшему делу не совершнтс, а толко будет нне в ншем слове неправда обавитца, потом никакo моноу словау веры не имите. И нне мы, вам, другу ншему, учнем дружбу чинить, как вам годно; а посланного нашего агу отпустить вы к нам не задерживали, а с ним прислать знающегго своего члбка, а мы, вам, брату своему, учиним совершннню дружбу. И вам бы к нам о всем писать и ведомо учинить. Потом умнож Бг любителнню ншу дружбу.

[Текстові листа передую заголовок, складений перекладачем]: „Перевод з грамоти с турецкого письма, что писал силестрейской Сиауш паша к гетману к Богда-

* Одне слово написано нерозбірливо.

ну Хмельницькому". [Наприкінці листа зазначено тією ж особою]: „У грамоты на поле в печати написано: „Селистрейской наместник Сиауи паша“.

РГАДА в Москве, ф. 89, оп. 1, 1657 г., № 2, с. 1—3. Тогочасний переклад російською мовою.

№ 7

1658, після 18 лютого. Сурен.— Лист Карач-бея до гетьмана України Івана Виговського з повідомленням про висилання йому на допомогу війська на чолі з Сефер-Гіреєм

Mnie wielce m[o]ści p[anie] hetmanie Wojsk Zaporoskich, mój m[o]ści panie i bracie!

Zdrowia dobrego z szczęściem wszelakim od P[ana] Boga Wszchemogącego zaziwać zyczymy. Ja sam z łaski Bożej szczęśliwie dojachawszy do chana jeo m[o]ści, pana mego, wszelaka życzliwość w[aszej] m[ości] m[o]ści pana opowiedziałem chanowi jeo m[o]ści, który przeciwko niemu i wszystkim nam [?] pokazywać zawsze raczycie. Co strony posiłków, w[aszej] m[ości] m[o]ści pana bardzo dobrze i skromności wszelakiej przestrzegające, zyszał chan jeo m[o]ści, jako z szerm bejem, tak też i nuradyn sołtanem, zosobna do Czerkies, Kabartej, Komuku, Tamanu, Mintanu, Jamansuja wysłał Sefer Gierej sołtana, aby on z temi wszystkimi ordami prosto w Moskwie poszedł. To też oznymuje w[aszej] m[o]ści m[o]ści panu, iż ordy kałnuckie, które w przyjaźni zostają i pod posłuszeństwem chana jeo m[o]ści, wysły od Edelu wody⁴ dnia 18 February do Moskwy za rozkazaniem chana jeo m[o]ści. Wizier [?] jeo m[o]ści turecki przysłał z tym do chana jeo m[ści] ciauszków swoich, iż Mułtanów i Wołochów daje w ręce, aby zarówno z nami do Moskwy sły. Nie szczeró się więcej, postaniec o wszystkim ustnie opowie, a na ten czas nie bawiać dalszym pisaniem, w[aszej] m[ości] m[o]ści pana tym moje pasanie, kończe, aby P[an] Bóg pomnażał wszelkie pomnożenie i na długie lata zdrowia w[aszej] m[ości] m[o]ści pana.

Dan z Surenu⁵.

W[aszej] m. m. m[o]ści[ci] pana wszego dobra życzliwy brat i służyć gotow Karaś bij.

[Адреса]: „Mnie wielce m[o]ści panu i bratu jego m[o]ści, panu Janowi Wyhowskiemu, hetmanowi Wojsk Zaporoskich, bratu i p[rzyjacie]lowi naszemu“.

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 415. Орурінал.

№ 8

1659, не раніше кінця жовтня.— Лист кримського хана Мухамед-Гірея IV до колишнього гетьмана України Івана Виговського з обіцянкою надати військову допомогу

Wielmożny wojewoda kijowski, przyjacielu nasz!

Zdrowia dobrego z szczęściem wszelakim od P[ana] Boga Wszchemogącego zaziwać zyczym. Z listu waszego, także i posłańca, wszystko zrozumieli i na każdą rzecz replikę dali. Co się tknie przyjaźni z wami, prawda, że my byli,

jako wam, tak i Wojsku Zaporowskiemu, przysięgli i wi [?] także z swojej stronie nie tylko nam, ale i Krymowi naszemu przysięgli bydz przyjacielem naszym przyjacielem, a nieprzyjacielem zaś nieprzyjacielem. Oświadczają nam zawsze przez listy swoje i posłańców, że jakoś my przysięgli, na tym stojąc będziemy. Pierśza przysięgliśmy Królowi jego M[łosci] polskiemu bydz zyczliwymy poddanemi, z Krymem w przyjaźni, z Moskwą — w nieprzyjaźni. Trudno nam na nich następować, nie widziawszy i nie słycawszy pewnych rzeczy. O co się bardzo pytamy; gdyż mamy troche uszczerpku, że hetmana nowego sobie obrali⁶ sine scitu naszego i Kr[ólewskiej] J[ego] M[łosci]; lecz gdy kozacy nie zyczliwi będą, będziecie o tym wiedzieć za piętnaście dni, przetoż wojska polskie tu, koło Kamieńca, poblizu nas niechaj do czasu pewnego stoją. Gdy to trzeba będzie, ruszemy się, boś my już i konie kazali karmić po ordach. Strony małżonki waszej⁷, pisaliśmy do kozaków, aby była wolno puszczona ze wszystkimi dobrami swemi. Co szrzej opowie posłaniec wasz. Z tym was P[anu] Bogu oddajemi.

Wam wszego dobra zyczliwy przyjaciel Mechmet Gieraj chan.

[Адреса]: „Wielmożnemu Janowi Wyhowskiemu, wojewodzie kijowskiemu, hetmanowi Jego K[rólewskiej] M[łosci], staroście czyhyrińskiemu, p[rzyjacie]lowi i towarzyszewi naszemu“.

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 318. Оригінал, засвідчений особистою печаткою хана.

№ 9

1659, до 20 листопада. Ромни.— Лист Субхан Гази-аги до князя Богуслава Радзивіла з вимогою викупити обіцяну заставу

Jaśnie oświecone książę Radziwiłł⁸, m[łosci] panie i panie!

Za podaną okazją umiśliłem, abym przez te pisanie moje nawiedził dobrze zdrowie w[aszej] m[łosci] pana i brata, którego życze na długie lata. Wielce się dziwuję waszej książęcej m[łosci], że wasza książęcia m[łosć] rzykszy mi słowo jedne nie odmieniać [?] raczysz i te zastawę okupić nie chcesz, a nie wiem, co za przyczyna, że jednej wiadomości od waszej książęcej m[łosci] nie mam; tedy chciał⁹ bym sie upomnieć przez te pisanie moje strony tej przyobicanej sumy za siebie i o zastawie tyło proszę, abyś mi wasza książęcia mość ostatniej opowiedział lub przez pisanie, lub też przez kogo declaratniej; jeżeli by wasza książęcia mość te zastawę miał wykupić; [to] bardzo dobrze, a jeżeliby też nie, tedy ja muszę z m[łosci]wej waszej książęcej m[łosci] inaczej postąpić.

Do tego czasu jeszcze ziedzi, jako pan, ale potym prętko będzie dz[w]iگاł kamienie, tedy to będzie szpeciło waszej książęcej m[łosci]. A druga za przyczyną króla jego m[łosci] podelam [?] chcę onego wyswobodzić wasza książęcia m[łosć] z tą [?] nawięcej, żeby to, co należało chanowie jego m[łosci], proszę, abyś wasza książęcia mość wybił to sobie z głowy, dają [??] dobro moje, ani czyje insze, tedy rozumiem o waszej książęcej m[łosci], że wasza książęcia m[łosć] mnie, że jako bratu, w słowie prętko się stawisz, trzymaio. O tej dobrze i lepiej

* Написано двічі.

siebie wasza książęcia m[ości] sławy sobie raczysz, niżeli tako sume. Przy tym się miłości braterskiej oddaje.

Dat[to] z Rumna.

Waszej książęcej m[ości] zyczliwy brat Subhangazy Aga.

[Адреса]: „Jasnie oswieconemu książęciu jego m[os]c[i] Bogusławowi Radziwiłłowi, temu m[ości] p[anu] i bratu pilnie należy“.

[Нижче запис іншою рукою]: „Oddany przez p[ana] Berlińskiego w Krótewcu d[nia] 20 Novembris A. 1659“.

AGAD w Warszawie, Archiwum Radziwiłłów, oddz. V, N 15286. Оригінал, засвідчений особистою печаткою Субхан Гази-аги.

№ 10

1660, 7 грудня. Бахчисарай.— Лист-супліка представників кримського католицького єпископату до невідомої особи з проханням поклопотатися перед папою римським Олександром VII щодо затвердження новообраного біскупа Ф. Мондейда

Jaśnie wielmożny panie, p[anie] i dobrodzieju miłościwy!

Weiszyina płaczący lud, w ciężkim utrapieniu będący, które jest wiadome wszystkiemu światu, iż między takim niewiernym narodem ubogi niewolnik wiary ś[więtej] catholickiej w wielkim pohańbieniu zostawa. Przetoż częstokroć supplikowaliśmy do stolice ś[więtej] Apostolskiej, aby nam pasterza i obrońcę dusz naszych przysłało, albowiem śmierci biskupa naszego ś[więtej] pamięci [tego] m[ości] w[elebnego] Macieja Miastkowskiego, zakonu Dominika świętego, którego śmierć nas wszystkich ciężkich nabawiła boleści. Jednakże Bóg W[ielki], lecz naszych nie zapominając, opatrzył nas drugim pasterzem missionarzem apostołskim w[elebnym] ojcem Rajmundem Charzewskim, tegoż zakonu Dominika ś[więtego], którzy, jako dobry pasterz nie dał drapieżnym wilkam pożerać owieczki swoje, mając wszelakie staranie, nie tylko duśne, ale i cielesne. Jecz nieużyta parka i tego nas pozbawiła opiekuna, gdy przy nawiedzaniu owieczek swoich w Baccessaraju żywot swój zapieczętował; po którego śmierci chcąc nas Bóg W[szechmogący] nawiedzić i dodać większego utrapienia i żalu, zesłał nam non pastero sed mercenarium, który nie tylko Lupor viveindo fugit, ale też i sam lupus [?] rapax factur est; a ten jest w[elebny] ojciec Vincenti Pinkielman, z urodzenia niemiec. Ten tedy po śmierci w[elebnego] ojca Rajmunda Charzewskiego wszystkie rzeczy i pieniądze bez wiadomości naszej pobrał, testament zatracił, w którym wszystko całe opisane było, jako świadczy i zeznawa spowiednik ojciec Łukasz Thokarzewski, unit kościoła Bożego i Jendżej Tuszowski, którzy przy śmierci niebożczykowskiej obecnymi byli. Ci tedy zeznawają, że pieniądze miało bydz czerwonych 281, talerów 600, kobierców kościelnych — 2, oppona jedwabna, kilemów para, obraz cudowny Panny Przenajświętszej wielki, złotem, srebrze i perłami ozdoby, i insze apparamenta kościelne; długów bardzo na kilkadziesiąt talerów po nieboszku zostało, o które z wielkim żalem i ledwo nie krwawim płaczem upominają się ubodzy niewolnikowie; teraz znowu, powróciwszy się bez żadnej potrzeby, z antepedinu suknie sobie zrobić rozkazał, ostatek apparamentów i

ksiąg, co napotrzebniejszych, z sobą zabrawszy, na Stamboł bez żadnej wiadomości odjechał, pieniądze na wykupienie dwu niewolników polskich na niemców obrócił, z których [jeden] po wykupieniu uciekł in calvinismo, a drugi bissurmanem został, z niewolników polskich często się uragał i z tego tryumfował, że kj. [?] miał mu zabraniać, aby żadnego z sobą nie brał polaka, stąd tedy mówił, iż „ja nie dla więźniów polskich, ale dla zachowania miejsca zesłany zostawam“, skąd tedy miasto zbudowania nie tylko my sami, ale i bissurmani bardzo się gorszymy, a najwięcej ztąd, że do mieczetów tureckich chodzi i niektóre ceremonie z nimi odprawuje, przez co się w wielkie wdawa niebezpieczeństwo, bo już kilka razy zmaowali się na niego kapłani tureccy, aby go poniewolnie pobisurmanili. Nadto jeszcze ormianów niektórych publice armata manu po ulice gonił, zkań wielkie zgorzenie i pohafbienie nasze zostawa i tego kapłana, którego z sobą w Tatarską zaprowadził ziemie, często od siebie odganiał trebu potrzebnego, jemu denegował i gdybyśmy ubodzy niewolnicy iz braciej ruch [?] sidowyxh [?] onego nie żywili, albo by nas opuścić, albo od głodu umierać by musiał. Teraz Bóg W[szechmogący] którzy do siebie wołających, nigdy nie opuści, z miłosierdzia swego zdarzył nam wielebnego ojca Felixa Mondieida, pisma ś[więtego] doctora, zakonu Dominika ś[więtego], którego widać żarliwość w wierze katolickiej, miłość przeciwko utrapionym niewolnikom i insze świątobliwe posługi, jego wszyscy jednostańnim głodem onegośmy sobie za pasterza i biskupa obrali, upraszając pokornie, aby ten ciężar dla miłości Boskiej i poczechy naszej na się przyjąć taczył. Co on wszystko na wolu Bosku i na majestat jego składając, znowu na zadanie nasze do stolice ś[więtej] Apostolskiej powraca, zostawiwszy na miejscu swoim w[elebnego] ojca Benedicta Stephanowicza, tegoż zakonu kapłana bogobojnego i świątobliwego żywota [...]* swojego, którego on z swojej własnej prowiziej vivendo [?] i inszemi potrzebami opatrzył. Przetoż uniżenie upraszamy w[aszej] m[ości] m[ości] p[ana] i dobrodzieja naszego miłościwego, abys za tem pasterzem naszym od nas obranym, do ojca ś[więtego]¹⁵ napisać raczył, aby nasza intentia skuteczna została. A my za to przed P[anem] Bogiem póki duch w ciele naszym zostawać będzie, za dobrze zdrowie w[aszej] m[ości] pana naszego miłoserd[n]ego prosić powinni będziemy, aby tu szczęśliwym zażywając czasów, fortunnego w królestwie niebieskim dostąpił terminu.

Dat [z] Bachcessaraj die 7 ma mense Decemb[ris] Anno d[omi]ni 1660.

Wilmożności w[aszej] m[ości] m[ości] p[ana] i dobrodzieja bogomodlie najniegodniej fr[atres] benedictus kapłanowie, vikary i [...]** missionarze

Jan Sokolnický	Sebastian Alexander Tyszka
Andreas Sartoris	Jan Wierzbowski
Gubski [?] Giergi	Stanisław Juzbuszowski
Albertus Olszowski	Jacek Alpek [?], m[anu] p[ro]pria.
Jan Czilski	
Mularz Walenty	
Simon Lełowski	
Symon Janczyński	
Kazymyr Polak	

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 13, ark. 1—3. Ориґнал.

* Одне слово написано нерозбірливо.

** Одне слово не прочитано.

№ 11

1661, 8 січня. Бахчисарай.— Проїжджий лист візира Кримського ханства Сефер Казу-аги до коронного канцлера Миколи Пажмовського з проханням безперешкодного пропуску через Польщу кримського посла до імператора Священної Римської імперії

Jaśnie wielmożny m[o]ści kanclerzu koronny⁹, mój wielce m[o]ści p[anie] i p[rzyjacie]l[u]!

Wysyłając han jeo m[o]śc, pan mój, posłańca swego do cesarza jeo m[o]ści chrześcijańskiego z przyjaznią. Upraszaemy za tymże posłańcem, aby on był bezpiecznie z rozkazania naszego przez państwa wasze przeprowadzony z przydaniem posłańców, za którą przyjaźń powinni będziemy wam, brata naszego, zasłużyć.

Dan w Bakcysaraju 8 Januari.

W[aszej] ks[iażęce]j m[o]ści bratu naszemu wszego dobra życzliwy przy[jacie]l Sefer Kazy Aga, wezyr.

[Адреса]: „Jaśnie wielmożnemu i wielebnemu w Chrystusie księdzu Mikołajowi Pajmowskiemu, biskupowi łuckiemu, najwyższemu kanclerzowi Korony Polskiej, opactwa seciechowskiego administratorowi, proboszczowi krakowskiemu, przyjacielowi naszemu pilnie“.

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 108. Ориґінал, засвідчений особистою печаткою Сефер Казу-аги.

№ 12

1661, 12 січня [?]. Перекоп.— Лист перекопського мурзи Карач-бея до гетьмана України Юрія Хмельницького з пропозицією союзу, який був між Україною і Кримським ханством в часи Богдана Хмельницького

Jaśnie wielmożny M[o]ściwy Panie hetmanie Chmielnicki, mój M[o]ściwy Panie, przyjacielu i bracie!

Także nie przypominając pułkowników, atamanów i wszystkiemu Wojsku Zaporoskiemu pokłon mój posiłam.

Zdrowia dobrego w[aszej] m[o]ści, memu m[o]ściwemu panu, od Pana Boga uprzejnie zażywać zycze. List, który w[aszej] m[o]ści, mój m[ilości]wy pan, do mnie raczył pisać, wyrozumiałem o wszystki[m] i ustnie rozmowę tołmacza w[aszej] m[o]ści o wszystkim oświadczył, tylko dziwuje się temu, że nie jednej rzeczy się trzymacie, nie tak, jak ojciec w[aszej] m[o]ści poczynał statecznie, a w[aszej] m[o]ści to do polakum i z Moskwą nakłanialiś. Ale wiedz o tym dobrze, że to będzie zgorzenie w[aszej] m[o]ści, meo m[o]ściweo pana. Ale jabym radził w[aszej] m[o]ści a jeżeby [?] się chana je mości obiema rękami trzymać; do polaków choć przedasz się, tedy zginesz, i choć do Moskwy, tam także zginiesz. A przy wojsku krymskim lepiej by zostawać. Ja

jestem bratem, jak ojcu w[aszej] m[ości], tak i w[aszej] m[ości], nie zle radzę, choć słuchaj, choć nie słuchaj.

Za tym Panu Bogu w[aszej] m[ości] polecam.

Dat z Perekopu d[nia] 12 [...] 1661.

W[aszej] m[ości] memu m[i]łościwemu panu cale życzliwy brat Karacz bej, wojewoda perekopski.

[Адреса]: „Jaśnie wielmożnemu temu wielce miłościwemu panu hetmanowi Chmielnickiemu oddać należy“.

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 297. Ориґінал, засвідчений на конверті особистою печаткою Карач-бея.

№ 13

1661 р., 15 червня. Бахчисарай.— Проїжджий лист кримського хана Мухамед-Гірея IV до короля Речі Посполитої Яна Казимира з проханням безперешкодного пропуску через його державу кримського посла до Данії

Najaśniejszy królu polski, bracie nasz!

Wysyłając my z przyjaźnią posła naszego, to jest Dział Achmet beja, do króla jeo m[ości] Duńskiego, przyczyniamy się za tym posłańcem naszym, aby on przez** państwa w[aszej] kr[ólewskiej] m[ości], brata naszego z przydaniem posłańców był dobrowolnie przecz prowadzony aż na granicy, w czym nie wątpiemy, iż doznam życzliwej przyjaźny w[aszej] kr[ólewskiej] m[ości], za którą my też zawsze powinni będziemy. Przy tym zdrowia dobrego i wszelakich szczęśliwości w[aszej] kr[ólewskiej] m[ości] bratu naszemu, od P[ana] Boga zażywać zyczemy.

Dat w Bakcysaraju 15 Junua.

W[aszej] kr[ólewskiej] m[ości] wszego dobra życzliwy przyjaciel Mechmet Gieraj chan.

[Адреса]: „Najaśniejszemu i niezwyctiężonemu monarsze Janowi Kazimierzowi z Bożej łaski królowi polskiemu, wielkiemu księżęciu litewskiemu, ruskiemu, pruskiemu, mazowieckiemu, zmuudzkiemu, inflanskiemu, smoleńskiemu, czernihowskiemu a szwedzkiemu, gotskiemu, wandalskiemu, dziedzicznemu królowi, bratu i przyjacielowi naszemu“.

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 109. Ориґінал, засвідчений особистою печаткою хана.

* Назва місяця незрозуміла.

** В тексті помилково „bez“.

№ 14

1665. *Бахчисарай*.— Лист кримського хана Мухамед-Гірея IV до гетьмана Правобережної України Павла Тетері [?] з повідомленням про надання воєнної допомоги

Hetmanie zaporozki, przyjacielu nasz!

Strony dla lepszego podzwignienia Ukrainy naznaczyliśmy ordy wszystkie nahajskie, co nadzieja w Bogu, że pewnie stana tam, gdzie potrzeba będzie około dni trzydziestu; i wszystkie insze ordy nasze zostające za temiż wpredze ordinować umyśliliśmy, dość czyniac poprzsieżonej przyjaźni naszej; i odsiecz przeciwko nieprzyjaciółów waszym, ponieważ na tym zasadzamy ustawicznie staranie nasze. Także i po tobie, przyjacielu naszym, tego sie spodziewamy, że nam takiej że przyjaźni dotrzymać zechcesz. Któremu my zdrowie i wszelakich szczęśliwości, zwyciężstw nad nieprzyjacióły zobopolnemi zażywać od Pana Boga życzymy.

Dan z Bakcysaraja A[nn]o 1665.

Wam życzliwy przyjaciel Mechmet Gierej chan ord wielkich.

AGAD w Warszawie, Archiwum Zamojskich, N 3036, s. 431. Kopia polskąmową.

№ 15

1666, після 13 червня. Перекоп.— Лист Іслам-аги, візира кримського хана Адиль-Гірея до гетьмана Петра Дорошенка з повідомленням про скинення хана Мухамед-Гірея IV і поставлення нового хана

Hetmanie zaporowsky, przyjacielu nasz!

Gdyż Mechmet Geraj chan, będąc znecony z chanstwa krymskiego, tedy jest zesłany na chanstwo Adil Geraj chan¹⁰, a ja wezerem jest. Racz wiedzieć o tym dobrze, że sławnej pamięci ojciec mój, Sefer Kazy aga, bardzo był życzliwy przeciwko hetmanom i Wojska Zaporozkiego. Tedy wiedz o tym pewnie, że ja owszem będzie się starał, żeby między nami przyjaźń na wieki wiecznie nie rozerwana była. Wiedz o tym pewnie, choc by mi się kto inszy przyjacieliem znachodziłby i złotem osipał, tedy uchowaj Boże, ale z tobą i z Wojskiem Zaporozkim, że wszystko chęcią moją w przyjaźni mojej zostawać i zostaie. Wiedz o tym pewnie, że ten chan jest zacny monarcha i w czym będziesz potrzebował, zawsze będziesz miał gotowego. Bo to jest brat Szyn Gereja softana¹¹. Wiedz że o tym pewnie, że osowicie przyjacieliem wam, tylko, żebyś sam był do tego powodem i do chana Jego M[o]łści, posłów swoich przysyłał co i naprędzej i przyjaźnią swoją odzywając się przeciwko chanowi Jego M[o]łśc[i]. Z tym sie z przyjaźnią moją oddaję.

Z Perekopu, Anno 1666.

Wam życzliwy przyjaciel Iслам ага w[i]zир [o]rd] k[rymskich].

[На звороті є два записи, зроблені копієм]: „Копія listu Aslam agi, wizyru ord krymskich“; „Kopia listu od Islam agi, wizyru nowego Adyl Gereja hana krymskiego do Doroszenka, het[mana] zapor[ożskiego] pisany 1666“.

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 17. Копія.

№ 16

1666 [?], до 14 грудня.— Лист кримського султана (можливо, султан-калги) до гетьмана Правобережної України П. Дорошенка [?] з пропозицією виступу проти Польщі

Hetmanie zaporowski!

Czego siedzisz, a że nie widzisz krzywd tak wielkich ludzi ubogich? Jak z języka pojmanego zrozumiał, że w Polsce znowu niezgoda: królowa¹² syna marszałkowego zabić kazała, wojsko się wraca do Polski, a chorąży koronny tylko idzie tu do nas, co lepiej wyrozumiesz z kozaków pułku kalnickiego.

[Текстові листа передуює заголовок, зроблений копієм]: „Kopia listu w Kalnik prz[y]słanego [?] de data 14 9-bris od sołtana do pana hetmana zapor[ożskiego], który dał dla przestrogi Jego M[ości] panu Tarnowskiemu“.

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 46. Копія.

№ 17

1666. Перекоп.— Лист кримського султана Крим-Гірея до полковників і старшини Війська Запорізького з пропозицією бути в союзі

Pułkownikowi i wszytka starszyna i gromado Wojska Zaporozkiego.
Przyjacielie nasze!

Gdzie się ja odzywam z przyjaźnią moją przeciwko wam i Wojsku Zaporowskiemu, jako za dawnych czasów w przyjaźni zostawali, jak za niebożczyka Szyn Gerej sołtana i Słam Gereja chana i Mechmet Geran chana z Wojskiem Zaporozkim, jako za hetmana Chmielnickiego, tak i dopiero zyczymi i możem lepiej, żebyśmy w przyjaźni lepszej zostawali i na nieprzyjaciela waszego i naszego zajedno wojewali, w czym więcej ustnie poseł nasz i ten kozak umański, co się powrocił do was, o wszystkim doskonale opowi. Z tym się z przyjaźnią moją oddaje. Z Perekopu.

Wam zyczliwy przyjaciel Krim Gerej sołtan wielkich ord krymskich.

[Текстові передують записи, зроблені копієм]: „Kopia listu Krim Gereja, sołtana ord krymskich“; „Kopia listu z tego Krym Gereja sołtana pisano do Wojska Zaporowskiego. 1666“.

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 16. Копія.

№ 18

1666, після 13 червня. Бахчисарай.— Проїжджий лист кримського хана Адиль-Гірея до короля Речі Посполитої Яна Казимира з проханням безперешкодного пропуску через його державу кримського посла до Данії

Najaśniejszy królu polski, bracie nasz!

U P[ana] Boga zdrowia dobrego szczęścia wszelakim w[aszej] K[rólewskiej] m[o]jści, bratu naszemu, uprzejmnie życzymy. Znosząc się przodkowie nasi i przyjaźń oznajmując postronnym monarchom i my tymże torem idąc, stanowszy na stolicy chaństwa naszego, umyślnie posyłamy posła do króla jeo m[o]jści duńskiego z przyjaźnią. I to oznajmując, że my z królem jeo m[o]jści polskim, bratem naszym, jako i prodkowie nasi w tymże, a nie inszym braterstwie dożewotnie zostawać chcemy i życzymy. Uprasząc w[aszej] K[rólewskiej] m[o]jści, brata naszego i przyczyniając się, z przydaniem człeka jednego abo dwuch, by onemu przez państwa w[aszej] K[rólewskiej] m[o]jści, brata naszego, był przejazd bezpieczny. Za doznany i my też nagdy nie zaniechamy któremu powtornie zdrowia i wszelakich szczęśliwości życzymy od Pana Boga.

Dan w Bakczysaraju Anno D[om]ni 1666.

W[aszej] K[rólewskiej] m[o]jści wszego dobra życliwy brat Adyl Gierej, chan ord wielkich.

[Адреса]: „Najaśniejszemu i niezwycięzonemu monarsze Janowi Kazimierzowi z Bożej łaski królowi polskiemu, wielkiemu księżęciu litewskiemu, ruskiemu, pruskiemu, mazowieckiemu, zmuudzkiemu, inflandskiemu, smoleńskiemu, czerniechowskiemu a szwedzkiemu, gottskiemu, wandalskiemu, dziedzicznemu królowi, bratu i p[rzyjacie]łowi naszemu“.

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 11. Ориґінал, засвідчений особистою печаткою хана.

№ 19

1668, 16 квітня. Акмечеть.— Лист кримського калги-султана Крим-Гірея до великого коронного маршалка про обмін посольствами між Кримом і Річчю Посполитою, визволення частини полонених, а також про прибуття українського посольства, яке прагнуло відновити союз з ханством

Wielmożny marszałku koronny wielki, przyjacielu nasz!

Powrociwszy Dedesz Aga, poseł nasz, jako z listów, tak też i [z] onego samego, wszystko dostatecznie zrozumieli, cokolwiek my postanowili ze wszystkimi sołtanami, murzami, bejami i agami. Tegośmy dołożyli, by niewolnicy wszyscy byli odpuszczeni. Te postanowione traktaty usłyszawszy,

* В тексті помилково „bez“.

chan jego mość, brat nasz, z tego był barzo pocieszny, co to wam był oznajmił przez posła swego Alie Agę; przez którego na znak przyjaźni przy Nonebowskiem [?] i kilka niewolników odpuszczono, możecie stąd oczywistą przyjaźń naszą poznawać. Jakoż i teraz nieco niewolników przy Dedesz Adze bez Piotrowica odsyłany. Strony zaś pozostałych, rozkazał surowie chan jego mość, brat nasz, by nie byli nigdzie zaprzędawani, na tym przysięgi potwierdził chan jego mość w oczach tam zostających rezydentów Dedes Agi i Piotrowica płon wszystkim płon niewolników zaś nieprzyjaciołom zostawać, o czym wam wszystko będzie wiadomo z posłów, jako naszego, tak też i waszego. Wprawdzie, żeby i teraz wszystkich waszych niewolników oddano było, jednakże dla długi zabawy posłów nie mogło się tak prędko teraz stać. Co strony zaś zwyczajnych upominków chanowi jego mości, one nam bywszy przysłane przy posle wasze[m] wszystkich odpuścić umyśliłi i we wszystkim nas doznawać będziecie, P[rzyjacie]li [?] moy tam u nas zostający, residency, ustnie to nam opowiadali, honor [?] nasz traktując z ordami, że tylko upominki mają bydz oddane od tego dnia, w którym traktaty stanęli. Lecz te dwie państw, zostawując z sobą czasem w przyjaźni i nieprzyjaźni, potem między sobą pokój postanowiwszy, po staremusz nam zatrzymane podarunki oddawano; tedyż i teraz za wiele lat bywszy zatrzymane, o przysłanie onych upraszamy, czyniąc to dla przyjaźni gruntowniejszej z wami. A która sie szkoda stała bez Nuradyn sołtana w państwach waszych, tego po nas potrzebować winnego, ze wszedszy skarali, czyniąc my inkwizycią, nie pokazało się to na sołtana albo [?] i murze, beja i Batersza murze nie byli karani, że się to pokazało na Islama [...]** łoczyra chana jego m[o]ści, że to z jego było naprawy. Kazał chan jego m[o]ści [...] Zadnieprze bywszy, w waszym poddaństwie, z onego się wyłamawszy, uda [...] li pod Moskwę. Teraz ich poseł do nas przybywszy, to nam opowiedział, że [...] i od Moskwy odstąpili, życząc sobie przyjaźny z Krymem, jako i przed tym [...]**. Onym respons taki iz przydaniem posłańca od chana jego m[o]ści, byście ta [...] jego przyrodzonego za pana wiedzieli, oddając jemu posłuszeństwo, gdy [...] to pewna, czego będziecie potrzebować, otrzymacie. Co tedy od nich za wiad[omo]ść przydzie, oznajmić nie omieszkamy. Za jednym razem i my onym niedowierza [...]; życzymy wam tego, by się to tak stać mogło; co nadzieja w Bogu, że się to stanie i my byśmy radzi, by też i nam przyjaźń pokazowali, by już jako państwo wasze, tak też i nasze za pokojem zostawało. O prędko odprawę Dedes Agi z podarkami i z przydaniem posła od was potrzebujemy. Za wszymisz [?] niewolnikami Dedes Aga cokolwiek imieniem chana jeo m[o]ści i nas wszystkich tobie opowiadał, onemu we wszystkim wiarę dać. Któremu po wtóre zdrowia dobrego od P[ana] Boga życzymy.

W Achmececie 16 Aprala Anno 1668.

Wam zyczliwy przy[jaciel] Krym Gierej, kałga so[łtan]¹³.

[На звороті запис, зроблений іншою рукою]: „Крым Гиереј калган солтан 16 April 1660-о“.

AGAD w Warszawie, Archiwum Radziwiłłów, oddz. V, N 7862. Oryginał, засвідчений особистою печаткою кримського калги-султана.

* В тексті помилково „bez“.

** Тут пошкоджено невеликі фрагменти тексту.

№ 20

1678—1684.— *Проїжджий лист кримського хана Мурад-Гірея, адресований королеві Речі Посполитої Янові Казимиру, про вільний пропуск у Данію посла Крим Гірея-аги*

Wszystkiemu ze swojej ziemi nad chrześcianami, który jest najzwierchniejszy nad niemi, kochanemu wdzięcznemu przyjacielowi naszemu, królowi polskiemu do rąk oddać należy.

Chwała Bogu jedynemu, że nikt nie jest jemu podobny, jako Bóg jedyny Wszehmogący nad nami wszystkimi i nikt nie jest jemu równy. A nasz ostatni Prorok Machmet Mustafa i naród jego jest błogosławiony i jest Pan Bóg od nich kontent i sądnego dnia ma nas zbawić.

Ja jestem han na stolicy krymskiej i ulug ordyńskij i deszt-y-kypczayski i tanczaski i czerkaski i bez liczby nogajski nad wszystkimi tatarami jestem Murat Gierej han, że posyłam służbę, jako posła, Krym Gazy Agę i jeśli, da Pan Bóg, do Waszej strony w dobrym zdrowiu przyjedzie, proszę, aby przy nim przewodnika dano, jako jest zwyczaj, i, nie bawiąc go, do Daniej coprędzej onegoż odsyłać. Bądźcie zdrowi. W ostatku Panu Bogu was oddaje.

Murat Gerej han.

[Текстові передую заголовок, зроблений копійстом]: „Копія листу од хана крымського до найяснієшого короля його т[о]їс[ці]“.

AGAD w Warszawie, Archiwum Zamojskich, N 3036, s. 484. Kopія.

№ 21

1678—1684.— *Проїжджий лист кримського хана Мурад-Гірея, адресований коронному канцлерові Янові Лецинському, про вільний пропуск у Данію посла Крим Гірея-аги*

Jeśli da Pan Bóg, miłosnemu narodowi Messiaszowego koronnemu kanclerzowi¹⁴ ludu Jezusowego oddać należy.

Miłosny narodowi Messyaszowego senatorze wielmożny, ludu Jezusowego kanclerzu koronny, zyczliwej i przyjaźny wierze naszej tureckiej!

Oddaje w[aszej] m[o]s[ci] przyjaźny pokłon mój i oznajmuje temi listami mojemi, że posłałem służbę swego Krym Gazy Agę do Daniej, jako posła i tedy, da Pan Bóg, jeżeli zdrów przyjedzie do waszej strony, proszę w[aszej] m[o]s[ci], proś w[aszej] m[o]s[ci] króla j[ego] m[o]s[ci], żeby go co najprędziej odprawić chciał. O to tylko prosze, a w ostatku bądźcie zdrowi. Panu Bogu was oddaje.

Murat Gazy, han.

[Текстові листа передую заголовок, зроблений копійстом]: „Копія листу од хана крымського до Яśnie wielmożного жо т[о]їс[ці] pana канцлерза wielkiego koronnego“.

[Зверху дописано іншою рукою]: „Han tatarski prosi kanclerza o paszport dla posła jego, do Daniej postanęgo“.

AGAD w Warszawie, Archiwum Zamojskich, N 3036, s. 485. Kopія.

ДОДАТОК 2

РЕГЕСТИ Й СКОРОЧЕНІ ВИТЯГИ

№ 22

1659, після 9 липня. З-під Путивля.— Лист великого візира Кримського ханства Сефер Казі-агі до коронного канцлера Речі Посполитої Миколи Пращмовського

Після привітань сповіщається про відправлення до Пращмовського посла Сулеймана-агі. Вже десять разів просимо про допомогу. Тепер же, „що стосується нас, то з нас досить. Бог Всемогутній дав щастя і [ми] кількадесят тисяч кінного війська розгромили¹⁶, взяли у полон значних бояр та князів, як-от Пожарського, Ромодановського, Андрія Васильовича Батурліна, Семена Льва [Льова.— Ю. М.], окольничого Петра Олексовича Скарatina та інших багато. Трубецького ж з кількомастами тисячами піхоти облегли під Самарчиком, тільки від вас допомоги виглядаємо, бо в ордах наших коні дуже змучені, не можемо [через це] чинити так, як треба. Побачивши з цього користь й порадившись з п[аном] гетьманом запорізьким, ми послали нашого посла до шведського короля¹⁷ в наших справах, а при цьому йому теж ознаймуючи нашу приятельську зичливість“.

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 412. Оригінал польською мовою.

№ 23

1659. Під Путивлем.— Лист кримського хана Мухамед-Гірея IV до короля Речі Посполитої Яна Казимира

Зміст листа майже збігається з попереднім.

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 412. Оригінал польською мовою.

№ 24

1660, січня 20.— Лист короля Речі Посполитої Яна Казимира до кримського хана Мухамед-Гірея IV

Повідомляє про те, що „молодий Хмельницький, відібравши з рук вельможного Івана Виговського, київського воеводи, булаву гетьманства запорізького, котру йому цей же вельможний київський воевода добровільно передав для заспокоєння козацьких бунтів [...]“ отримавши від

* Окремі слова тексту не прочитано.

нас привілей на гетьманство [...]» знову без найменшої причини теж присягу, нам віддану, зламав, а московському цареві для підданства з козаками присягнув і як неприятель разом з Москвою на вельможного Виговського, нам вірного додержавшого і на наше польське військо наступає [...]»*

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 419. Копія польською мовою.

№ 25

1660. Сурен.— Лист кримського хана Мухамед-Гірея IV до короля Речі Посполитої Яна Казимира

Тільки-но дійшли відомості про Україну, що вона почала значно уявлювати свої давні злості, ми зразу ж дозволили нашим ордам чинити з ними неприятельським способом. За цей короткий час [орди] вчинили велику шкоду тут біля Крилова, Корсуня, Кременчука та інших міст. Кая-бея ж нашого ми послали з кількома тисячами орди на Кам'янець, щоб з'єднавшись з вельможними гетьманами, йшов в Україну, взявши перед тим певну відомість. Нурадин-султан вирушив з полів з усіма ордами до об'єднання, стоїть у повній готовності, чекає тільки на звістку. І ми власною персоною не затримаємося вийти зі всіма, якщо це буде необхідно вельможним гетьманам. У справах же як наших, так і ваших, ми послали посла нашого, великого і значного чоловіка, до Стамбула. Про це тут не пишемо, однак [у листі] до велебного канцлера в[ашої] к[оролівської] м[ости], нашого брата, про це все ширше наказали ми написати, що й усно розповість, як уродзаний Карховський, так теж і наш посланець, котрого анітрохи не затримуючи, звольте відправити з тим, що у в[ашої] м[ости] були б за відомості. В[ашій] м[ості] здоров'я доброго і всілякого щастя від Г[оспода] Бога заживати зичимо.

Дан в Сурені.

Вам усього добра зичливий брат Мухамед-Гірей, хан великих [орд].

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 38. Ориґінал, засвідчений печаткою хана.

№ 26

1662, березня 28.— Лист кримського хана Мухамед-Гірея IV до короля Речі Посполитої Яна Казимира

Як тільки ваша королівська величність, брат наш, відбув сейм, одразу ж почалися бунти. Сірко, який залишається на Дніпрі, вийшов у кількасот коней в Україну, котру почав значно бунтувати; не завадило б, як ми й рекомендували, цих бунтівників, які залишаються на Дніпрі, спочатку

* Окремі слова тексту не прочитано.

випарувати [тобто знищити.— Ю. М.]. Завжди треба вважати найбільшого ворога за найбільшого. У козаків же спротив давній, коли один бунти почне, то маса до нього збирається, і от зовсім велика пожежа пустилася в Україні* [...] Ми послали Ширим-бея зі значною ордою в Україну, щоб ці свавільні купи розігнав і погромив. І ми теж хочемо туди рушити. Цей лист для безпечнішого проїзду ми пустили двома шляхами.

[Дописка]: Ми послали до коронного маршалка, щоб і він йшов на Україну, а як ні, то ми будемо мислити [тільки] про себе.

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 116. Оригінал польською мовою.

№ 27

1662, червень.— Лист Суїн Кази-мурзи, сина Субхан Кази-аги до невідомої особи

Автор прямо вказує, що Субхан Кази-ага є його батьком. Згадує, що його батько був з наказу хана „у Пруссії [воював], проти шведів та пруссаків“. Тоді він узяв у полон багатьох шведських офіцерів, у тому числі генерал-майора Ізраеля, полковника Енгеля, обер-лейтенанта Коха, але тільки тепер дочекалися викупу за цих офіцерів. Справою викупу займався гданський купець Фрідріх Ледель, якого прохав про це уряд Швеції. Суїн Кази-мурза просить від імени батька, щоб король Речі Посполитої Ян Казимир видав листа до „руських митників“, а другого листа до митників на пруському кордоні, оскільки викуп було сплачено товарами на суму 60 тисяч злотих.

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 181. Оригінал польською мовою.

№ 28

1663, березня 26. „З поля“.— Лист чизувула [суджеута — ?] Кутлу Гірей-мурзи до короля Речі Посполитої Яна Казимира

Йдеться про поразку московського війська. Тут відзначився Селім-Гірей, султан, який стеріг кордон протягом восьми місяців. Були відправлені кілька разів послы до Яна Казимира з надією на допомогу частини польського війська, але допомога так і не прийшла. „Отож тепер ми взяли відомість від пана Мазепа, від слуги вашого, що ви погодилися [рушити] зі своїм військом, і ми теж тішимся дуже з цього приводу“. Ми дали про це знати до Кримського ханства.

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 188. Оригінал польською мовою.

* Слово не прочитано.

№ 29

1663, березня 26. „З поля“.— Лист Кутлу Гірей-мурзи до коронного канцлера Миколи Пращмовського

Цей лист майже збігається з попереднім, у тому числі й згадка про Мазепу: „[...] ми тепер взяли відомість від пана Мазепи, слуги вашого, що ви погодилися [рушити] зі своїм військом, і ми тішимося [...]“

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 189. Оригінал польською мовою.

№ 30

1663, квітня 15. Бахчисарай.— Лист кримського хана Мухамед-Гірея IV до гетьмана Правобережної України Павла Тетері

Дістали інформацію з ваших листів і [від] посланців, а особливо з листа Кутлу Гірея-мурзи. Зараз коні дуже худі; стоять великі води. Потім, коли коні поправляться, то ми надамо вам військову допомогу. Що стосується ногайців, щоб вони кочували у напрямку до Чигирина, то ми послали їм свого листа. Однак вони побоюються запорожців, щоб ті якої шкоди не завдали їм, так і небезпеки з боку Бугу.

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 191. Оригінал польською мовою.

№ 31

1663, травня 15.— Додаток до листа ханського писаря Цегельського (Іслам-аги) до коронного канцлера Миколи Пращмовського

Була генеральна рада у Криму. Турецький султан прислав свого значного пашу, щоб хан з ордою рушив до Угорщини. Знову до Перекопу прибули три посланці щодо війська. Хан посилає [до Угорщини] 20 тисяч білгородської орди, а гетьману Війська Запорізького — теж 20 тисяч орди. Татари порубали 200 калмиків, відняли у них усю здобич, котру взяли біля Перекопу. „Отаман на ім'я Яцько, котрий залишається в Запоріжжі, уклав угоду щодо інших калмиків, щоб їхніх чотириста кінних з ним в Україну пішли під Чигирин. Це вони й вчинили, з'єднавшись з вісьмома сотнями козаків, пішли [під Чигирин]“. Нема звісток, що там тепер робиться. Зичать собі, аби з'єдналися з барабашами, а опанувавши Чигирин, обрали з-поміж себе іншого гетьмана, зичливого до московської сторони. Ці партії всі московської орієнтації. Писав я від імені хана й Сефер Кази-аги до П. Тетері, щоб зовсім не вірив запорожцям [?], бо між зичливими є й маса незичливих. Знай про те, що деякі незичливі з Війська Запорізького таємно трактують з барабашами про зміну гетьмана П[авла] Тетері. Це я йому ознайомив, знаючи його як зичливого,

* Окремі слова тексту не прочитано.

щоб він про себе дбав і вжив запобіжних заходів, бо різні язика про ці наміри [проти Тетері] говорять.

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 199. Оригінал польською мовою.

№ 32

1663, червня 11. Бахчисарай.— Лист кримського хана Мухамед-Гірея IV до короля Речі Посполитої Яна Казимира

Лист присвячено молдавським справам. Є важлива звістка про діяльність кримської розвідки проти Туреччини: „[я] послав кількох своїх шпигунів до турецького війська, однак, спостерігши це, візир Азем наказав їх стратити [...]“

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 207. Копія польською мовою.

№ 33

1664, березня 28. Бахчисарай.— Лист посла Речі Посполитої у Криму Яна Стадницького до коронного канцлера Миколи Пращмовського

Хан вже послав орди згідно з листами його королівської величності, але прийшла неприємна новина, і тому ці орди хан послав з Ширим-беєм в Україну [близько 30 тисяч], „бо Сірко, вийшовши з Дніпра, бунтує Україну. Цю відомість отримали з різних сторін, і я поспішаю до вашої королівської величності“.

Мене хан затримав до першої звістки. Якщо треба буде більших орд для розгрому сваволі, то й сам хан вийде і мене візьме зі собою у похід. А коли досить орди, то він залишиться, а мене з кількома сотнями людей відправить до тієї орди, що буде залишатися в Україні.

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 219. Копія польською мовою.

№ 34

1666, березня 8. Бахчисарай.— Лист кримського хана Мухамед-Гірея IV до „гетьмана Запорізького“ Петра Дорошенка [?] з обіцянкою повернути взятий мурзами ясир, зі скаргою про відіслання козацького війська на допомогу молдавському господареві Костянтину

Після привітання хан сповіщає про отримання листа від адресата, в котрому була скарга на ногайських людей, які брали в неволю людей в Україні. Хан зазначає, що від своїх людей він ще не дістав відповідної звістки, бо, по-перше, велика відстань, а по-друге, „між нашими ордами є багато свавільних“. Згадуєте ви, що Мехмет-Гірей султан, позабирав

багато ваших невинних людей, то ми заради приязні стримуємо таких і шлемо їм грізні листи, щоб з Військом Запорізьким у всьому стриманіше поводитися. Призначили ми кільканадцять яничарів наших, аби вони збирали [ваших людей у ногайських ордах], а свавільників на очах ваших представників будемо смертю карати. Для відбирання невільників й майна ми призначали ваших людей до ногайських орд, нам треба [арештувати] тих, котрі важилися чинити свавільні дії, незважаючи на наш наказ. Наш посол Арслан-ага до вас пішов, і думаємо, що він і зараз у вас. Ми ж наказали Мехмет-султану і Суппан Кази [азі], аби були стриманішими, ваші ясірі, хоч би їх багато було у них з іншими добрами, щоб повернули. Волоську державу, що у підданстві турецькому султанові, ви потурбували [?]. Ви Костянтину [господареві] дали кілька тисяч козаків і послали до Волох, щоб здобував, а кілька з них потрапили в полон до нашого воеводи білгородського. Так повідали [полонені], що нас гетьман призначив воеводі Костянтину до Волох, і ми силою шкод наробили в Яссах, набрали скарбу кільканадцять тисяч. А це є шкодою самому турецькому султанові, ніхто тому не вірить, що між Військом Запорізьким і Кримом була приязнь. Навіщо ви дали військо Костянтину?

Ми й перед цим писали, щоб нам був відданий до султана [Костянтин]. Нашого посла посилаємо, аби султан йому [Костянтину] його вчинок пробачив, щоб він залишився у державі Волоській.

[Цидула]: „До вас і Війська Запорізького послав посла з наших близьких, Дедеш-агу. Просимо, щоб Костянтин, воевода, був нам відданий, вже кілька разів про це просимо“.

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 79. Копія польською мовою.

№ 35

1713, лютого 6. Каушани.— Лист кримського хана Девлет-Гірея II до Війська Запорізького

Висловлює своє невдоволення діями запорожців, котрі взяли в полон важливого „язика“, якогось Тишка, але не доставили його до хана. Якщо в майбутньому візьмете ще московського „язика“, то не до Січі, але до свого запорізького гетьмана [П. Орлика] і до хана треба якнайшвидше прислати. Зараз посылайте на три сторони від Дніпра роз'їзди за „язиком“, так потрібним гетьманові й нам.

AGAD w Warszawie, AK, oddz. tatarski, N 105/1. Копія польською мовою.

ПРИМІТКИ

1. Сигізмунд-Август (1520—1572) — король польський і великий князь литовський з 1548 р., співправитель з 1530 р. Відіграв важливу роль в укладенні Люблінської унії 1569 р., ставши після цього першим королем Речі Посполитої.
2. Тут мається на увазі Іван Грозний (1530—1584), великий московський князь з 1533 р., цар — з 1547 р. У роки його панування було чотири потужних походи на Московську державу військ Кримського ханства (кінець 1555 р., кінець 1564 р., весна—осінь 1569 р., кінець травня 1571 р.). Напередодні одного з них (можливо, напередодні походу 1571 р., коли було взято й спалено Москву), написано цього листа Девлет-Гірея I.
3. Важко сказати, про якого саме гетьмана йдеться. Оскільки задується про допомогу запорожців Шахін-Гірею, а це було 1625 р., то можна припустити, що цей лист був адресований Джанібек-Гіреєм Михайлові Дорошенкові. Якщо ж взяти до уваги, що Джанібек іменує себе ханом, то не виключено, що листа було написано після захоплення Джанібек-Гіреєм престолу і загибелі М. Дорошенка в Криму 1627 р. Однак після смерті М. Дорошенка у запорожців виникло певне двовладдя: старшина віддавала перевагу Григорію Чорному, а „чернь“ тяжіла до Тараса Трясила.
4. Едель — вода, тобто Ітиль, або Волга.
5. Сурен або Сюрен — село за 12 км на південь від Бахчисарая, ханська резиденція у XVII ст. У цьому старовинному селі Мухамед-Гірей IV спорудив свій палац.
6. Гетьман Іван Виговський склав свої повноваження на козацькій раді в Германівці 21 (11) вересня 1659 р. Деяко пізніше, у тому ж місяці гетьманом було проголошено Юрія Хмельницького (1659—1663, 1678—1681).
7. Мається на увазі друга дружина Івана Виговського Олена Стеткевич, яка під час його відставки була у Чигирині, котрий вже зайняли прихильники Юрія Хмельницького. Уже на початку жовтня 1659 р. І. Виговський почав клопотатися про визволення з полону своєї дружини, причому його перші листи з цього приводу до Яна Казимира та Миколая Пращмовського були передані через Івана Мазепу. Без сумніву, що в цій справі І. Виговський звертався і до кримського хана Мухамед-Гірея IV. Ці клопотання були успішними, і невдовзі О. Стеткевич змогла покинути Чигирин і виїхала до чоловіка.
8. Йдеться про князя Богуслава Радзивіла (1620—1669), представника одного з найбагатших і найзнаменитіших родів Речі Посполитої. Був литовським хорунжим (з 1638 р.), литовським конюшим (з 1648 р.), губернатором Пруссії (з 1657 р.), тривалий час із 1657 р. жив у Кенігсберзі.
9. Йдеться про Миколу Пращмовського (1617—1673), ксьондза, великого коронного секретаря у 1655—1658 рр., великого коронного канцлера в 1658—1666 р., луцького єпископа з 1659 р., гнезненського архієпископа і примаса Польщі з 1666 р.
10. Початок правління Адиль-Гірея уважно розглянув у коментарі до твору Евлії Челебі Зигмунт Абрахамович. За його підрахунками, Адиль-Гірей вперше ступив на кримську землю як хан 13 червня 1666 р. Це сталося у Кафі. Приблизно через тиждень після цього новий хан зайняв свою столицю — Бахчисарай. Очевидно, тільки після цього візир Ісламага був направлений до Перекопу (*Księga podróży Ewliji Czelebiego...* — S. 455).
11. Шин-Гіреєм у джерелах нерідко називався Шахін-Гірей, калга-султан.
12. Йдеться про королеву Речі Посполитої Людвіку Марію Гонзага де Невер (1611—1667), дружину короля Владислава IV (з 1646 р.), а по смерті останнього — його брата Яна Казимира (з 1649 р.). Її профранцузька політика викликала конфлікт з опозицією, яку очолював Єжи Любомирський (1616—1667), великий коронний маршалок з 1650 р., польний коронний гетьман з 1657 р. На сеймі 1664 р. Є. Любомирський був засуджений на баніцію та інфамію, позбавлений усіх посад, через що мусив утікати в Сілезію. У 1665 р. Є. Любомирський підняв рокош у Речі Посполитій, а після блискучої перемоги під Монтвами йому вдалося змусити Яна Казимира до угоди в Легоніцах, якою відновлювався статус-кво. Звіди й чутка про наказ страти сина Єжи Любомирського Станіслава Любомирського (1642—1702), старосту списького (з 1660 р.), великого коронного маршалка (з 1676 р.).

13. Про калгу-султана Крим-Гірея відомості дуже скупі. Він був союзником П. Дорошенка, разом з яким завдав відчутних поразок військам Речі Посполитої у другій половині 60-х рр. XVII ст. Після Підгаєцької кампанії 1667 р. підписав від імени хана Підгаєцький мирний договір з Річчю Посполитою (16 жовтня 1667 р.), а українсько-польський договір було там само підписано 19 жовтня. Підгаєцькі пакти наводить у своєму творі С. Величко (Величко Самійло. Літопис.— К., 1991.— Т. 2.— С. 74—77). Саме про цей договір ідеться в наведеному листі Крим-Гірея. Згадується там і про полонених, узятих після блискучої перемоги українсько-кримського війська над польським під Браїловом 1666 р. Згідно з Підгаєцьким договором, ці невільники мали бути визволені з полону.

14. Ян Лещинський (1603—1678) — ленчицький воєвода (з 1653 р.), познанський (з 1656 р.), коронний підканцлер (з 1661 р.), коронний канцлер (з 1666 р.), краківський воєвода (з 1678 р.).

15. Йдеться про папу римського Олександра VII (1655—1667).

16. Мається на увазі Конотопська битва (початок липня 1659 р.), у результаті якої об'єднане українсько-кримське військо на чолі з гетьманом І. Виговським та кримським ханом Мухамед-Гіреєм IV розгромило московське. На полі бою полягло близько 40 тисяч царського війська, а 15 тисяч, у тому числі 50 воєвод, взято у полон. Князь Пожарський потрапив у полон і був страчений ординцями Р. Ромодановський, однак, зумів уникнути полону, так що тут візир помиляється; неправильно також він іменує князя С. Львова, називаючи його Львом.

17. Шведським королем був тоді Карл X Густав, який правив у 1654—1660 рр.